

ALTERRA

WAGENINGEN UR

Wat telt mee voor Cumulatie?

Werkdocument met een voorlopige handreiking voor de inventarisatie van relevante activiteiten

Rob Bugter
Marc-Jeroen Bogaardt
Fred Kistenkas

Alterra werkdocument, april 2007

Wat telt mee voor Cumulatie?

Werkdocument met een voorlopige handreiking voor de inventarisatie van relevante activiteiten

**Rob Bugter
Marc-Jeroen Bogaardt
Fred Kistenkas**

Alterra werkdocument

Alterra, Wageningen, april 2007

© 2007 Alterra

Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland

Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

1	Inleiding en leeswijzer.....	7
1.1	Doelen	7
1.2	Onderzoeksaanpak	8
1.2.1	Onderzoek van bestaande projecten.....	8
1.2.2	De handreiking.....	9
1.3	Leeswijzer.....	9
2	De huidige omgang met cumulatieve effecten in de praktijk	11
2.1	Inleiding.....	11
2.2	Tracébesluit Hanzelijn Hattem-Zwolle.....	12
2.3	Inrichtingsplan Veluwerandmeren	14
2.4	Vergunning windturbinepark in de gemeente Delfzijl	17
3	Voorlopige handreiking omgaan met Cumulatie.....	19
	Leeswijzer	19
	Deel 1: Inleiding cumulatie.....	19
	Deel 2: De regels: wanneer beoordelen, wat meenemen, hoe verloopt de procedure?	23
	Deel 3: Handreiking voor de omgang met cumulatie in de praktijk	26
	Deel 4: Voorbeelden van cumulatie	30
4	Verantwoording en discussie	33
4.1	Mogelijkheid tot eenduidige afbakening.....	33
4.2	Meetellen positieve effecten andere activiteiten	33
4.3	Bestaande belastingen.....	34
5	Conclusies en aanbevelingen	35
5.1	Conclusies	35
5.2	Aanbevelingen	35

Woord vooraf

Het project 'Cumulatieve effecten' ging in oktober 2005 van start. Opdrachtgever was de directie Natuur van het Ministerie van LNV. Hoofddoel was het maken van een handreiking om het praktisch omgaan met de inventarisatie van plannen, projecten en andere activiteiten voor de beoordeling van een mogelijke cumulatie van de effecten op Natura 2000 gebieden in het kader van vergunningaanvraag en –verlening voor de Natuurbeschermingswet.

Contactpersoon bij de opdrachtgever was drs. Bas Roels. Verder waren mr. Ton Goedhart en mr. Anneke Smolders vanuit LNV bij het project betrokken.

Het project werd uitgevoerd door drs. Rob Bugter (projectleider), mr. dr. Fred Kistenkas (beiden Alterra) en drs. Marc-Jeroen Bogaardt (LEI).

Wij zijn bijzondere dank verschuldigd aan mr. Steven Pieters van de Commissie MER, die via zijn inbreng in de discussies en het becommentariëren van diverse conceptversies een wezenlijk aandeel in het dit voorlopig eindresultaat heeft gehad.

Omdat de materie weerbarstiger bleek dan verwacht, is het project minder verder gevorderd dan de bedoeling was. In plaats van met een eindrapport is het project daarom afgesloten met dit werkdocument.

1 Inleiding en leeswijzer

De nieuwe Natuurbeschermingswet (Nbw) stelt dat bij het bepalen van het effect van een handeling/project op een beschermde natuurwaarde van een Natura 2000 gebied dit effect in combinatie met effecten van al bestaande handelingen/projecten bezien moet worden. Het toestaan van één activiteit heeft wellicht geen schadelijke effecten op de beschermde natuurwaarde, maar hoe zit het bij meerdere activiteiten tegelijk of vlak na elkaar? Het zijn met name deze cumulatieve effecten die voor schade aan de natuur kunnen zorgen en daarom is het van belang om maatregelen in samenhang te beoordelen op wat wel en wat niet kan.

Om de verplichting tot cumulatieve beoordeling goed te regelen en de uitvoering ervan toetsbaar te maken, is het allereerst nodig dat duidelijk wordt hoe in de praktijk met de beoordeling van cumulatieve effecten omgegaan moet en kan worden. De vraag is daarbij in feite tweeledig: 1) hoe kunnen zowel vergunningverleners als -aanvragers een overzicht krijgen van alle ingrepen met een mogelijk effect, en 2) hoe kunnen zowel vergunningaanvragers als -verleners het best omgaan met de verplichting om rekening te houden met de zogenaamde cumulatieve effecten? Momenteel bestaan hiervoor geen praktische hulpmiddelen terwijl het Ministerie van LNV in de praktijk geconfronteerd wordt met een grote vraag hiernaar. Daarom heeft de Directie Natuur van dit ministerie aan Alterra de opdracht verstrekt om in het project 'Cumulatieve Effecten' onderzoek te doen naar het omgaan met cumulatie en op basis daarvan een handreiking te ontwikkelen.

1.1 Doelen

In project 'Cumulatieve Effecten' werden de volgende doelen gesteld:

1. nagaan hoe er op dit moment in Nederland en in het buitenland met cumulatie wordt omgegaan om aan de hand daarvan een correcte en bruikbare procedure voor de inventarisatie van mogelijk meetellende activiteiten te bepalen.
2. op basis van deze procedure een handreiking maken die voor zowel aanvrager als vergunningverlener een duidelijk overzicht van de regelgeving omtrent cumulatie geeft en daarnaast aangeeft hoe in de praktijk met cumulatie omgegaan kan/moet worden. Daarbij wordt vooral aangegeven hoe een zo volledig mogelijk overzicht van alle activiteiten met een mogelijk effect verkregen kan worden.
3. nagaan of er momenteel in de praktijk voldoende mogelijkheden zijn om aan de wettelijke verplichtingen omtrent cumulatie te voldoen en aanbevelingen doen voor verbeteringen om in de toekomst wel of makkelijker aan die verplichting te kunnen voldoen.

1.2 Onderzoeksaanpak

1.2.1 Onderzoek van bestaande projecten

Inventarisatie

Om inzicht te verkrijgen in de manier waarop momenteel vergunningaanvragers en –verleners omgaan met de verplichting om rekening te houden met mogelijke cumulatieve effecten is allereerst een lijst van mogelijk interessante Nederlandse projecten en plannen opgesteld. De basis hiervoor vormden de bij het Ministerie van LNV, Alterra en LEI bekende projecten en plannen waarbij cumulatie een rol speelt of speelde. Daarbij is de jurisprudentie van de Raad van State in de afgelopen jaren onderzocht met betrekking tot cumulatie.

Bij de start van het onderzoeksproject, eind 2005, bleek dat de Commissie voor de m.e.r. eveneens met de vraag bezig was hoe om te gaan met cumulatie van effecten in het kader van de passende beoordeling. Aanleiding was dat de Commissie voor de m.e.r. in 2005 bij meerdere projecten waaronder het Omgevingsplan Zeeland en de PKB Waddenzee, met die vraag was geconfronteerd. Daarop besloot de Commissie voor de m.e.r. om het onderwerp met deskundigen uit te werken in een handreiking voor de werkgroepen van de Commissie voor de m.e.r. Het Ministerie van LNV had daarover contact met de Commissie voor de m.e.r. Daarnaast werden enkele projecten opgespoord door op internet op ‘Cumulatieve Effecten’ te zoeken. De zo verkregen lijst wordt in Bijlage 1 weergegeven.

Tijdens de inventarisatie is voornamelijk gezocht naar grote infrastructurele projecten en plannen. De veronderstelling was dat aanvragers van vergunningen voor dergelijke projecten en plannen vaker met de beoordeling van cumulatieve effecten te maken hebben gehad dan aanvragers van relatief kleinere projecten. Met de term groot wordt in dit kader bedoeld groot in de zin van kosten en geografische schaal. De tweede veronderstelling is dat bij grote projecten de beoordeling van cumulatieve effecten eerder een routinematige activiteit is dan bij de relatief kleinere projecten.

Voor de inventarisatie van praktijkvoorbeelden in het buitenland zijn door de opdrachtgever de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, België en Zweden genoemd. Bij nader inzien bleek dat mogelijk interessante projecten in de Verenigde Staten vooral zijn gericht op habitat banking en niet op cumulatie. In Engeland heeft het Engelse overheidsorgaan voor natuurbeleid *English Nature*¹ enkele rapporten en een ‘Habitats regulations guidance note’ gepubliceerd (English Nature 2001, 2005 en 2006). Het uitgangspunt voor omgang met cumulatie is voor deze documenten, evenals voor Nederlandse wetgeving op dit punt, artikel 6 lid 3 van de Habitatrichtlijn. Met name van de ‘guidance note’ is in algemene zin gebruik gemaakt bij het opstellen van de handreiking. De documenten zijn echter bedoeld voor de Engelse planningpraktijk die dermate afwijkt van de Nederlandse dat Engelse praktijkvoorbeelden niet bruikbaar zijn. Voor België en Zweden werden verder geen bruikbare documenten of voorbeelden gevonden.

---

¹ Sinds oktober 2006 samen met Countryside Agency en Rural Development Service samengevoegd tot Natural England.

Selectie

In overleg met de opdrachtgever is een aantal projecten geselecteerd voor een diepgaander onderzoek naar hun omgang met cumulatie. Na een eerste beschouwing van de feitelijk beschikbare informatie vielen nog enkele projecten af, waarna er uiteindelijk drie overbleven: Het tracébesluit Hanzelijn Hattem-Zwolle, het Inrichtingsplan Veluwerandmeren en het windturbinepark in de gemeente Delfzijl. Van de doorlichting hiervan wordt in hoofdstuk 2 verslag gedaan.

1.2.2 De handreiking

Aan de te ontwikkelen handreiking zijn door de opdrachtgever van het onderzoek tijdens de eerste bijeenkomsten met het projectteam de volgende algemene eisen gesteld:

- De handreiking is bestemd voor zowel vergunningaanvragers als –verleners.
- De handreiking moet compact zijn.
- De handreiking moet juridisch goed zijn.
- De handreiking moet worden getoetst op bruikbaarheid.

Uitgaande van de formele regelgeving, de reeds bestaande Algemene Handleiding Natuurbeschermingswet 1998, de Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998 en de resultaten van de doorlichting van de voorbeeldprojecten werd vervolgens een eerste versie van de handreiking opgesteld. Deze werd vervolgens middels diverse commentaarrondes samen met LNV en een beperkt aantal externe experts doorontwikkeld tot de voorlopige handleiding in hoofdstuk 3 van dit rapport.

Volgens de oorspronkelijke planning zou vervolgens deze voorlopige handreiking in een praktijktest aan enkele vergunningverleners en aanvragers aangeboden worden. Aan het einde van 2006 zou dit moeten leiden tot een definitieve handreiking. In de loop van het project bleek echter dat met name de interpretatie en vertaling van de formele regels omtrent cumulatie naar een goede handreiking ingewikkelder was en meer tijd vergde dan gedacht, waardoor de praktijktest niet meer uitgevoerd kon worden. Ook voor het verzamelen van een aantal verduidelijkende voorbeelden was geen tijd meer.

1.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt verslag gedaan van de doorlichting van de drie geselecteerde voorbeeldprojecten. De voorlopige handreiking, op dit moment nog zonder voorbeelden, vormt hoofdstuk 3 van dit rapport. Een overzicht van een aantal belangrijke discussiepunten en de verantwoording van de voor deze punten gemaakte keuzes is te vinden in hoofdstuk 4. Omdat de handreiking nog niet aan een praktijktest kon worden onderworpen, is het momenteel ook niet mogelijk om definitieve conclusies en aanbevelingen op te stellen. Hoofdstuk 5 geeft daarom de voorlopige conclusies en aanbevelingen.

2 De huidige omgang met cumulatieve effecten in de praktijk

2.1 Inleiding

Hoofdvraag

Hoe wordt in Nederland omgegaan met het bepalen en beoordelen van cumulatie van effecten bij het aanvragen van goedkeuring aan het bevoegd gezag voor het mogen uitvoeren van activiteiten?

Onderzoeksvragen

1. Was een beoordeling van een mogelijke cumulatie van effecten wel² of niet³ nodig? Volgens wie? En wat waren de argumenten daarbij?
2. Hoe is de inventarisatie van mogelijk cumulerende activiteiten verlopen? Welke activiteiten zijn meegenomen? En waarom die? Wat waren de argumenten?
3. Hoe heeft men mogelijke cumulatie beoordeeld?

Onderzoeksmethode

Om een antwoord op de bovenstaande vragen te geven zijn naar een drietal casus bestudeerd. De eerste casus is het Tracébesluit Hanzelijn Hattem-Zwolle. Volgens de Raad van State heeft de Minister van V&W alles (betreffende cumulatie) goed gedaan bij het nemen van het tracébesluit. De uitspraak van de RvS stelt dat alleen projecten die al in het vergunningtraject zitten moeten worden meegenomen. De tweede casus is het Inrichtingsplan Veluwerandmeren (IVR). Deze casus is aangedragen door Steven Pieters van de Commissie voor de MER. Dat plan bestaat uit een heleboel kleinere 'projecten' (maatregelen) en heeft te maken met de gemeenten Ermelo (wil iets doen met hun strand), Harderwijk (wil iets doen met waterfront en bedrijventerrein), Putten (wil ook iets doen met hun strand) en Zeewolde en de provincies Gelderland en Flevoland. Het schijnt dat aan de regionale dienst van Rijkswaterstaat IJsselmeergebied (RWS IJG) is gevraagd om naar cumulatie te kijken. Volgens mij heeft RWS IJG dat vervolgens laten doen door RIZA. De derde casus is de vergunningverlening door LNV voor een windturbinepark in de gemeente Delfzijl.

---

² Niet nodig als een plan geen enkel mogelijk (negatief) effect heeft op het gebied.

³ Wel nodig als een plan een mogelijk negatief effect, of zelfs een significant negatief effect heeft voor een Natura 2000 gebied.

2.2 Tracébesluit Hanzelijn Hattem-Zwolle

Inleiding

In maart 2004 heeft de Minister van Verkeer en Waterstaat het Tracébesluit Hanzelijn Aanvulling Hattem-Zwolle vastgesteld. Het Tracébesluit Hanzelijn Aanvulling Hattem-Zwolle heeft betrekking op twee delen van een spoorlijn tussen Lelystad en Zwolle, als aanvulling op het tracébesluit Hanzelijn van december 2003. Het doel van de Hanzelijn is het verbeteren van de spoorverbinding tussen de noordvleugel van de Randstad en het noorden en noordoosten van Nederland. Het Tracébesluit Hanzelijn Aanvulling Hattem-Zwolle heeft betrekking op het gedeelte van het tracé vanaf rijksweg A28 tot en met de IJsselbrug in de gemeenten Hattem en Zwolle en het gedeelte van het tracé bij de Willemsvaart in Zwolle.

Beroep tegen tracébesluit

Tegen het besluit van de Minister van V&W hebben in april 2004 de Stichting Platform Hanzelijn, het college van B&W van de gemeente Hattem en de bouw- en exploitatiemaatschappij Techniek b.v. beroep ingesteld bij de Raad van State. De Stichting Platform Hanzelijn stelde dat de Minister van V&W ten onrechte het Tracébesluit Hanzelijn Aanvulling Hattem-Zwolle heeft vastgesteld voorzover hierin wordt voorzien in een hoge brug over de IJssel. De stichting voerde onder andere aan dat “in het Milieueffectrapport (MER) geen rekening is gehouden met de cumulatieve effecten van meerdere projecten in het uiterwaardengebied van de IJssel”. Verder stelde de stichting dat het MER is gebaseerd op onvoldoende onderzochte veronderstellingen. De Minister van V&W was echter van mening dat de ingrepen in het gebied geen significant effect zullen hebben.

Beoordeling van cumulatieve effecten

In de door de Ministers van V&W en van VROM uitgebrachte⁴ Trajectnota/MER is de autonome ontwikkeling beschreven. Daarbij is volgens de Raad van State ingegaan op andere activiteiten in het uiterwaardengebied, zij het summier. Maar daarmee was volgens de RvS “in zoverre aandacht besteed aan cumulatieve effecten van meerdere activiteiten.”

Om te beoordelen of de aanleg van de spoorlijn de instandhoudingsdoelstellingen van de IJssel in gevaar zal brengen, heeft de Minister van V&W met het laten uitvoeren van onderzoeken een passende beoordeling gemaakt. Allereerst is er ten behoeve van de aanvulling⁵ op het MER onderzoek door Alterra gedaan naar de effecten van de Hanzelijn op het Vogelrichtlijngebied. In de rapportage⁶ van het onderzoek wordt onder meer een opsomming gegeven van andere activiteiten in het gebied en de redenen waarom die al dan niet van invloed

---

⁴ In juni 2000.

⁵ Deze aanvulling op de MER is verschenen op 14 december 2000 met als titel “Aanvullende informatie voor de Trajectnota/MER Hanzelijn”.

zouden kunnen zijn op het Vogelrichtlijngebied de IJssel. In het Alterra-rapport⁷ worden een viertal relevante andere projecten besproken, te weten: streefpeil Drontermeer, veranderingen in de vaargeulbreedte Drontermeer/Vossemeer, Integraal Inrichtingsplan Veluwerandmeren, en het doortrekken van de N50. Uitgaande van deze vier projecten concludeerden de onderzoekers van Alterra dat “de gevolgen van deze projecten niet of slechts in lichte mate zullen bijdragen aan de eventuele effecten van de Hanzelijn”. Daarom stelden zij in het rapport⁸ dat “deze projecten niet zullen worden meegenomen in de beoordeling van de gevolgen van de Hanzelijn”.

Volgens de Raad van State hebben de stichting Platform Hanzelijn, de gemeente Hattem en bouwmaatschappij Techniek b.v. niet aannemelijk gemaakt dat de plannen voor een mogelijke verbreding van de brug Katerveer II in de A28 al zo ver zijn gevorderd dat de Ministers van V&W en van VROM die plannen in de beoordeling hadden moeten meewegen: cf. ABRS 29 december 2004 (200403311), rechtsoverweging 2.2.11. Overigens heeft de Minister van V&W nog gesteld dat als voor een verdere aanpassing van de A28 een startnotitie wordt uitgebracht, dan zal worden gekeken of dat een relatie heeft met de Hanzelijn. De rechter accepteert kennelijk deze haasje-over-constructie (doorschuiven naar passende beoordeling van het volgende project).

Uit eerdere jurisprudentieonderzoeken zijn ons overigens geen andere uitspraken van de Raad van State gebleken die deze Hanzelijn-uitspraak verder verfijnen of tegenspreken⁹.

Verder zijn er nog vervolgonderzoekengedaan die zich specifiek richtten op de uiterwaarden bij Hattem en Zwolle, waaronder twee onderzoeken door Alterra¹⁰. Deze twee rapporten concludeerden dat de negatieve effecten van de Hanzelijn vrijwel zeker verwaarloosbaar klein zijn en dat een merkbaar negatief effect van de Hanzelijn op de soorten waarvoor de IJssel als Vogelrichtlijngebied is aangewezen, vrijwel zeker is uitgesloten. Daarnaast is er een rapport¹¹ opgesteld door Bureau Waardenburg b.v. in opdracht van de gemeente Hattem die ook tot die conclusie komt.

Nabeschuiving

---

⁶ De resultaten van dat onderzoek staan in het rapport nr. 176 “Ecologische effecten van de Hanzelijn op Vogelrichtlijngebieden” van Alterra (Koolstra e.a., november 2000)

⁷ Paragraaf 2.3 vanaf bladzijde 21 van dat rapport.

⁸ Op bladzijde 23 van dat rapport.

⁹ Kistenkas en Kuindersma 2004 en 2005.

¹⁰ Alterra (2001), Ecologische effecten van de Hanzelijn op Vogelrichtlijngebieden, Effectbepaling in het kader van de EU-Vogelrichtlijn, Aanvullende rapportage IJsselkruising Hattem-Zwolle, rapportnr. 176c, Wageningen; Alterra (2002), Ecologische effecten van de Hanzelijn op Vogelrichtlijngebieden, Effectbepaling in het kader van de EU-Vogelrichtlijn, Aanvullende notitie: Tunnelstudie IJsselpassage Hanzelijn, 4 maart 2002, Wageningen.

¹¹ Bureau Waardenburg b.v. (2002), *Toetsing van de ecologische effecten van de aanleg van de Hanzelijn op de IJsseluiterwaarden nabij Hattem*, rapport nr. 02-0023, 26 april 2002.

- Volgens de minister hoefde geen rekening te worden gehouden met cumulatieve effecten van andere projecten of plannen want de plannen zullen geen significant effect hebben. En wanneer een plan of maatregel geen mogelijk negatief effect voor een Natura 2000 gebied heeft, dan is beoordeling van mogelijk cumulatie van effecten niet nodig.
- De MER is de eerste plek waarin aandacht is besteed aan cumulatieve effecten. Interessant is om te weten wat dat 'summier ingaan' precies inhoudt omdat dat een grens of norm aangeeft.
- De vraag is hoe de onderzoekers van Alterra tot deze vier projecten zijn gekomen. Dat wordt uit het rapport niet duidelijk.
- De uitspraak van de onderzoekers dat 'in lichte mate' inhoudt dat de gevolgen niet significant zijn, is voor discussie vatbaar.
- Dus plannen die niet ver zijn gevorderd (althans: niet zo ver gevorderd zijn dat het bestuursorgaan ze had moeten meewegen), hoeven niet in de beoordeling van cumulatie worden meegenomen. Wat is ver? Dat is vaag (die ook niet nader door de ABRS wordt beantwoord).
- Voor LNV kan een gereed gekomen startnotitie wel gelden als een plan dat moet worden meegenomen in het bepalen van cumulatieve effecten. Wat betekent dit in het vervolg voor notities? Wat wordt de status van een 'notitie'?

2.3 Inrichtingsplan Veluwerandmeren

Inleiding

Samen met belangenorganisaties en bewoners van het gebied hebben de overheden samengewerkt aan een plan voor de (her)inrichting van de Veluwerandmeren: het Inrichtingsplan Veluwerandmeren. In juni 2001 is het Inrichtingsplan Veluwerandmeren vastgesteld. In het Inrichtingsplan staan 36 maatregelen, variërend van een 'ecolint' tussen Elburg en Harderwijk en een ononderbroken fietspad om de Veluwerandmeren tot verdieping van delen van het Wolderwijd en een ecologische verbinding tussen Gelderland en Flevoland in het Nuldernauw, die in de periode tussen 2002 en 2010 uitgevoerd worden¹². Rode draad daarbij is het behouden en versterken van het evenwicht tussen natuur en recreatie. Met de ondertekening van een convenant hebben de betrokken overheden aangegeven achter het plan te staan en gezamenlijk in totaal € 39.000.000 op tafel te leggen om de uitvoering van de maatregelen uit het Inrichtingsplan te financieren.

Sinds 24 maart 2000 zijn de vier meren¹³ door de toenmalige staatssecretaris van LNV aangewezen onder de Natuurbeschermingswet volgens de Vogelrichtlijn.

¹² Voor de uitvoering van de maatregelen is 39 miljoen euro beschikbaar. Elke maatregel wordt uitgevoerd door een projectleider die werkzaam is bij één van de overheden die deelnemen aan de inrichting van de Veluwerandmeren.

¹³ Het Wolderwijd, het Nuldernauw, het Veluwemeer en het Drontermeer zijn samen de Veluwerandmeren.

Daarmee zijn de vier meren Natura 2000-gebied en zijn de bepalingen van de Habitatrichtlijn van kracht. Het Veluwemeer en het Wolderwijd zijn in 2003 aangemeld volgens de Habitatrichtlijn. Vanaf oktober 2005, toen de gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998 in werking trad, zijn het Veluwemeer en het Wolderwijd automatisch als Habitatrichtlijngebied aangewezen. Dus sinds maart 2000 zijn de bepalingen van de Habitatrichtlijn van kracht. Dat betekent dat dan alle projecten (maatregelen) afzonderlijk moeten worden getoetst aan artikel 6 Habitatrichtlijn dus toetsen op cumulatieve effecten wat voor de gemeenten en provincies de nodige problemen zorgt.

Beoordeling van cumulatieve effecten

Op een gegeven moment moest een Milieueffectrapport en een Beheerplan worden opgesteld voor IIVR-Verdiepingen Wolderwijd en Veluwemeer. Als input daarvoor heeft het RIZA van negen projecten die in het water plaatsvinden, de cumulatieve effecten bepaald. Volgens de berekeningen van het RIZA zullen er significante negatieve effecten optreden door die waterrecreatieve projecten. Een gevolg van die conclusie was dat het natuurontwikkelingsproject “Beekmondingen Veluwemeer” ter discussie kwam te staan en dat bij het project “Verleggen vaargeul Wolderwijd” men opnieuw ging kijken naar alternatieven.

In het RIZA-rapport “Ecologische effecten van IIVR op de Veluwerandmeren” worden een vijftal ontwikkelingen gemeld. Volgens de Gezamenlijke Natuurbeschermingswerkgroep VBW en KNNV hebben die ‘plannen’ echter een additioneel negatief effect op de instandhoudingsdoelstellingen van de gebieden. Verder is de werkgroep van mening dat die vijf ontwikkelingen niet volledig zijn. Er zijn volgens de werkgroep nog zeven andere niet-IIVR-projecten die moeten worden meegenomen omdat ze relevant zijn voor de instandhoudingsdoelstelling van de twee Natura 2000-gebieden.

In maart 2006 heeft Bureau Waardenburg een passende beoordeling¹⁴ uitgevoerd van de projecten uit de Integrale Inrichtingsvisie Veluwerandmeren. Drie van deze projecten betreffen verdiepingen voor de recreatievaart en scheepvaart in Wolderwijd en Veluwemeer. Voor die projecten wordt een milieueffectrapport (mer) opgesteld. De passende beoordeling is gemaakt ter onderbouwing van die mer. In de passende beoordeling is niet alleen onderzocht wat de effecten van de 3 projecten en hun alternatieven op de natuurwaarden zijn, maar ook wat de cumulatieve effecten van alle overige IIVR-maatregelen tezamen en van relevante autonome ontwikkelingen zijn op die natuurwaarden. Bij de overige IIVR-maatregelen gaat het volgens Bureau Waardenburg om 7 maatregelen. En onder de (meest) relevante autonome ontwikkelingen vallen 4 projecten: Natte As, Waterfront Harderwijk, Vaargeulverbinding en Zandwinning.

Verder is de in 2000¹⁵ uitgevoerde ecologische effectinschatting van de IIVR-projecten geactualiseerd¹⁶ in maart 2006 door het RIZA in opdracht van Rijkswaterstaat dienst IJsselmeergebied (RWS IJG). Aanleiding voor deze actualisatie is het opstellen van een beheerplan voor het gehele Veluwerandmerengebied. De beheerder van het gebied is RWS IJG. De ecologische effectinschatting is een soort basistabel dat de effecten van (IIVR)projecten, autonome ontwikkelingen en overige ontwikkelingen berekent en beschrijft. Bij overige ontwikkelingen wordt door het RIZA onderscheid gemaakt tussen:

- Projecten waartoe al is besloten c.q. waarvoor in het verleden vergunningen zijn verleend en/of projecten die sinds 2000 geheel of gedeeltelijk zijn uitgevoerd.
- Projecten die het stadium van besluitvorming nog niet hebben bereikt.

Deze laatste categorie zal, bij de besluitvorming erover in de toekomst, in samenhang met overige projecten in het gebied moeten worden getoetst aan de Natuurbeschermingswetgeving.

En bij die eerste categorie gaat het om 6 projecten¹⁷ die sinds 2000 (gedeeltelijk) zijn gerealiseerd en om 5 projecten¹⁸ die de besluitvormingprocedure c.q. vergunningsprocedure hebben doorlopen. En daarnaast zijn er ook nog diverse projecten van de lijst 'overige ontwikkelingen' die in een stadium van besluitvorming zijn waarbij toetsing aan de VHR bezig is of nog volledig moet worden gestart.

Nabeschooning

- Oorzaak van het probleem lijkt te zijn dat bij de totstandkoming van het IIVR in 2001 geen rekening is gehouden met de verplichtingen die voortvloeien uit de VHR. De aanwijzing van het Veluwemeer als VHR-gebied is gebeurd nadat het IIVR al was opgesteld.
- Het is nog niet duidelijk hoe het RIZA tot de selectie van negen projecten is gekomen.
- Ook is nog niet duidelijk hoe het RIZA de beoordeling van cumulatieve effecten van die negen projecten heeft uitgevoerd?
- Verder is nog niet duidelijk hoe het RIZA komt aan die vijf overige ontwikkelingen? Volgens de persoon namens twee natuurbelangenorganisaties is de opsomming van de overige ontwikkelingen niet volledig. De vraag is hoe je tot een volledige opsomming van ontwikkelingen kunt komen? Daarbij kan de hulp van natuurbelangenorganisatie een belangrijke rol spelen.
- De volgende vraag is dan wie (bevoegd is om te) bepaalt of een opsomming volledig is.

---

¹⁴ Bureau Waardenburg, 2006, *Passende beoordeling IIVR-maatregelen in Woldernwijd en Veluwemeer*, Culemborg.

¹⁵ Van den Berg et al, 2000, *Ecologische effecten Inrichtingsplan Veluwerandmeren*.

¹⁶ RIZA, 2006, *Samenvatting Inschatting ecologische ontwikkelingen Veluwerandmeren 2005*, 14 maart 2006.

¹⁷ Ruilverkaveling Harderwijk-Elburg, Herinrichting Nijkerk-Putten, Ecologische verbindingzone Harderbroek-Harderbos, Beekherstel, Natte As, Delta Schuitenbeek.

¹⁸ Hanzelijn, Reconstructie Veluwe, Reconstructie Gelderse Vallei/Utrecht-Oost, Recreatiewoningen Harderwold, Recreatiepark Buitenplaats Veluwemeer.

- Interessant is om te weten hoe Bureau Waardenburg tot hun inventarisatie zijn gekomen.
- RIZA stelt dat projecten waarover nog geen besluit is genomen niet worden meegenomen in het beoordelen van cumulatieve effecten.

2.4 Vergunning windturbinepark in de gemeente Delfzijl

Inleiding

Op 21 januari 2003 heeft de Minister van LNV besloten een vergunning te verlenen aan het samenwerkingsverband van Essent, Koop Vastgoed B.V. en Siemens Nederland voor het oprichten en in werking hebben van een windturbinepark bestaande uit 34 windturbines met een hoogte van 115 tot 130 meter en een rotordiameter van 70 tot 80 meter in de gemeente Delfzijl. Het windturbinepark is gepland ten zuidoosten van Delfzijl, te weten ten zuiden van de Warvenweg, ten oosten van de N362 en ten noorden van de Zomerdijk. De locatie waar de plaatsing van de windturbines is beoogd betreft een gebied dat in gebruik is voor agrarische doeleinden en ligt direct ten zuiden van het industriegebied van Delfzijl. Dit gebied is gelegen op 2.400 meter afstand van het staatsnatuurmonument De Waddenzee en op een afstand van 5.600 respectievelijk 5.800 meter van het (staats)natuurmonument De Dollard.

Bezwaar en beroep door lokale belangenorganisatie

De Stichting Windhoek, een lokale inwonersbelangenorganisatie, heeft tegen het besluit van de Minister van LNV bezwaar gemaakt. De Minister van LNV heeft op 4 juni 2003 dat bezwaar ongegrond verklaard. Vervolgens heeft de Stichting Windhoek op 14 juli 2003 beroep ingesteld bij de Raad van State. De Minister van LNV heeft vervolgens een verweerschrift ingediend. En op 18 november 2003 vindt bij de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State de zitting plaats van deze zaak.

Op de zitting voerde de Stichting Windhoek aan dat geen rekening is gehouden met de cumulatieve effecten van een aantal plannen en projecten in de nabijheid van het staatsnatuurmonument De Waddenzee. Volgens de Stichting Windhoek was ten tijde van de aanvraag voor een vergunning bekend dat er concrete plannen lagen voor meer windturbineparken in de nabijheid van het geplande park. In dat verband heeft de Stichting Windhoek gewezen op de volgende plannen:

- De plannen voor de oprichting van windturbines in en rond de Eemshaven, de Schermdijk, de Pier van Oterdum en het industrieterrein Oosterhorn.
- Het plan voor het nieuwe windturbinepark in de Wybelsumerpolder in de Bondsrepubliek Duitsland.

Standpunt van LNV als bevoegd gezag

In deze zaak nam LNV het volgende standpunt in. Volgens LNV zijn de door de stichting genoemde plannen geen concrete plannen maar toekomstige onzekere ontwikkelingen en daar hoeft je geen rekening mee te houden. Projecten waarvan niet

vaststaat dat deze zullen doorgaan omdat nog geen vergunning is verleend, hoeven niet te worden meegenomen voor het beoordelen van mogelijk negatieve effecten voor het gebied. Er hoeft pas rekening mee worden gehouden met het cumulatieve effect als voor dergelijke projecten een vergunning wordt aangevraagd. *Wat zegt de RvS hierover?*

Verder stelde LNV dat geen rekening hoeft te worden gehouden met activiteiten in naburige landen (nieuw windturbinepark Wybelsuimpolder in Duitsland). Maar de Raad van State stelde dat bij het bepalen van mogelijk cumulatieve effecten ook plannen of projecten moeten worden meegenomen die op het grondgebied van een andere lidstaat worden uitgevoerd. *Hoe denkt de Duitse RvS hierover? Neemt Duitsland ook de plannen in Nederland mee?*

Beoordeling van cumulatieve effecten

Naar aanleiding van deze bezwaren heeft LNV vervolgens een onderzoek laten verrichten door Alterra naar de cumulatie van effecten waarbij het windturbinepark Delfzijl Zuid en het windturbinepark in de Wybelsuimpolder evenals het bestaande windturbinepark te Eemshaven zijn meegenomen (passende beoordeling). Uiteindelijk heeft de RvS geoordeeld dat niet aannemelijk is geworden dat het windturbinepark een significante negatieve invloed zal hebben op het SBZ-gebied.

Nabeschuiving

- Lokale en regionale belangenorganisaties kunnen een belangrijke rol vervullen bij het verkrijgen van een volledige lijst van plannen of projecten.
- Een belangrijk moment is het moment waarop de vergunning wordt aangevraagd. Dat is het moment waarop je moet kijken/weten naar welke andere concrete plannen er dan zijn want die moet je dan meenemen.
- Of gaat het om het moment waarop het bevoegd gezag besluit een vergunning te verlenen?
- Als er voorbereidingshandelingen voor een ander plan zijn getroffen hoeft dat volgens de RvS niet te betekenen dat dat andere plan ook echt zal worden gerealiseerd. Dan is het dus nog een toekomstige onzekere gebeurtenis. Dus hoeft dan niet te worden meegenomen. *Maar wat zijn precies voorbereidingshandelingen?*
- Het gaat ook om plannen of projecten in naburige landen!
- De plannen die uiteindelijk moeten worden meegenomen wordt bepaald door of voor elk plan een vergunning is aangevraagd of verleend?

3 Voorlopige handreiking omgaan met Cumulatie

De hieronder volgende voorlopige handreiking moet uiteindelijk een zelfstandig document vormen en is hier al als zodanig vormgegeven. De handreiking is in nauw overleg met het ministerie van LNV opgesteld maar heeft nog niet de boogde praktijktest ondergaan. Daarnaast ontbreekt deel 4 nog.

Leeswijzer

Deze handreiking bestaat uit vier delen:

- *Deel 1: Inleiding cumulatie*
In de inleiding worden de noodzaak van een beoordeling op een mogelijke cumulatie van effecten, wat cumulatie is en voor wie deze handreiking bedoeld is uitgelegd.
- *Deel 2: De regels: wanneer beoordelen, wat meenemen, hoe verloopt de procedure?*
In 11 vragen wordt het formele kader van cumulatie aangegeven: wanneer is een beoordeling van mogelijke cumulatie nodig, wie moet dan wat doen, wat moet (en mag) er meegenomen worden, hoe gaat de beoordeling in zijn werk?
- *Deel 3: Hoe omgaan met cumulatie in de praktijk?*
Hier wordt een stappenplan gegeven voor het omgaan met cumulatie in de praktijk, van het vaststellen van criteria voor wat meegenomen moet worden via de inventarisatie van plannen en projecten tot (het laten uitvoeren van) de beoordeling.
- *Deel 4: Voorbeelden van cumulatie*
In dit laatste deel worden enkele voorbeelden van cumulatie gepresenteerd.

Superscript cijfers (^{1,2,3, etc.}) verwijzen naar de corresponderende noten aan het einde van het document

Deel 1: Inleiding cumulatie

Waarom een beoordeling op cumulatie van effecten?

Wanneer de kans bestaat dat een plan, project of andere activiteit (vanaf nu gezamenlijk aangeduid als *activiteit*) een negatief gevolg heeft voor de natuurwaarden van een Natura 2000-gebied, is daarvoor goedkeuring (voor een plan) of vergunning (voor een project of andere activiteit) vereist. Voor het verlenen van een dergelijke toestemming geldt uitdrukkelijk dat voor elke activiteit onderzocht moet worden of er mogelijk significante gevolgen zijn tengevolge van de activiteit afzonderlijk óf in combinatie met andere plannen en projecten tenzij die activiteit overeenkomstig een reeds goedgekeurd beheerplan wordt verricht (art. 19d lid 2 Nbw). De toetsing is geregeld binnen de verschillende procedures die gezamenlijk aangeduid worden als de habitattoets (zie hoofdstuk 3 *Algemene handreiking Natuurbeschermingswet 1998*).

De verplichting om het effect van de eigen activiteit ook in combinatie met de effecten van andere activiteiten te beoordelen moet voorkomen dat natuurwaarden van Natura 2000-

gebieden als het ware sluipend aangetast worden door een opeenvolging van activiteiten die ieder voor zich niet of nauwelijks schadelijk zijn, maar die gezamenlijk wel degelijk een significant negatief gevolg hebben. Deze gezamenlijke ofwel cumulatieve effecten moeten daarom beoordeeld worden in het licht van de instandhoudingsdoelstellingenⁱ van het Natura 2000-gebied. Het gaat daarbij om alle plannen, projecten en andere activiteiten waarover op bestuurlijk niveau een definitief besluit is genomenⁱⁱ, of welke reeds zo ver gevorderd zijnⁱⁱⁱ dat het bevoegd gezag^{iv} ze in redelijkheid bij de beoordeling moet meewegen. Het is dus zaak dat een initiatiefnemer zich vooraf vergewist van alle relevante ontwikkelingen in en rondom het Natura 2000-gebied en rekening houdt met cumulatieve effecten. Informatie daarover kan behalve in deze handreiking ook in de *Algemene handreiking Natuurbeschermingswet 1998*, de *Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998* en de *Handreiking Bestemmingsplan en Natuurwetgeving* gevonden worden. Deze zijn allen te raadplegen via de internetsite van het Ministerie van LNV.

Voor wie is deze handreiking?

Deze handreiking is bedoeld voor zowel de initiatiefnemers van activiteiten met mogelijk effect op de instandhoudingsdoelstellingen van Natura 2000-gebieden, als voor de instanties die, in het kader van een vergunningverlening, moeten beoordelen of aan de verplichting tot beoordeling van mogelijk cumulatieve effecten naar behoren voldaan is. De handreiking kan van nut zijn bij de beoordeling van cumulatie van verschillende activiteiten binnen één plan of project, maar is specifiek gericht op cumulatie van de effecten van activiteiten van verschillende initiatiefnemers. Deze handreiking beoogt hulp te bieden bij de afbakening van de beoordeling en bij de inventarisatie van de mee te nemen activiteiten, zowel voor de beoordeling die deel uitmaakt van de in de *Algemene handreiking Natuurbeschermingswet 1998* aangeduide oriëntatiefase als de mogelijk daarop volgende passende beoordeling.

Wat is cumulatie?

Een cumulatief effect is de optelsom van de effecten van verschillende activiteiten, in dit verband van de effecten van de eigen activiteit en alle effecten van andere activiteiten die mogelijk een effect op dezelfde instandhoudingsdoelstellingen van hetzelfde Natura 2000-gebied hebben. Ook wanneer van de eigen activiteit zelfstandig geen significant gevolg voor instandhoudingsdoelstellingen verwacht wordt, kan deze combinatie mogelijk leiden (cumuleren) tot een significant gevolg. Dat hiervan sprake kan zijn bij gelijksoortige activiteiten ligt voor de hand: een nieuw wandelpad en een nieuw fietspad zullen samen zeer waarschijnlijk (maar niet zeker) meer verstoring veroorzaken dan een van de twee afzonderlijk. Omdat een mogelijke cumulatie van effecten altijd in verband met de instandhoudingsdoelstellingen van een gebied moet worden gezien, is het echter ook heel goed mogelijk dat de uitwerking van activiteiten met een zeer verschillende aard cumuleert. Een geringe achteruitgang van habitatkwaliteit door de uitstoot van een nieuw bedrijf, geringe verstoring door toenemende recreatie en geringe vermindering van de uitwisseling met andere gebieden door de aanleg van een nieuwe weg hebben op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken, maar kunnen doordat ze alle drie stressfactoren zijn die een

negatief effect op de populatiegrootte van een kwalificerende soort hebben, samen wel degelijk een significante achteruitgang veroorzaken. Een mogelijk cumulatief effect moet dus altijd beoordeeld worden in relatie tot een instandhoudingsdoelstelling (natuurwaarde) van het Natura 2000-gebied.

Project, plan of andere activiteit, alleen of in combinatie

Figuur 1. Het evaluatietraject dat activiteiten met mogelijk negatief effect op de instandhoudingsdoelstellingen van Natura 2000-gebieden moeten doorlopen. Naar de Algemene Handreiking Natuurbeschermingswet 1998, aangepast voor cumulatie.

Deel 2: De regels: wanneer beoordelen, wat meenemen, hoe verloopt de procedure?

1. Wanneer is beoordeling van een mogelijke cumulatie van effecten nodig?

Beoordeling van een mogelijke cumulatie van effecten is in principe altijd nodig, de enige uitzondering is wanneer de eigen activiteit plaatsvindt in het kader van een reeds goedgekeurd beheerplan. Met een beoordeling van mogelijke cumulatie moet worden begonnen in de oriëntatiefase (zie Algemene Handreiking Natuurbeschermingswet 1998), ook wanneer daarin blijkt dat de eigen activiteit zelfstandig al een (mogelijk) significant gevolg heeft, of juist zelfstandig geen enkel gevolg lijkt te hebben.

2. Wie is waarvoor verantwoordelijk?

In feite ligt de verantwoordelijkheid voor het maken van een overzicht van activiteiten waarvan de effecten mogelijk cumuleren met die van de eigen activiteit bij de initiatiefnemer. Omdat het bevoegd gezag de volledigheid van de inventarisatie hoort te controleren, is het echter voor beide partijen van belang om de omvang en manier van de inventarisatie in nauw overleg vast te stellen in een oriëntatiefase als bedoeld en nader omschreven in de *Algemene handreiking Natuurbeschermingswet 1998* (hoofdstuk 4).

3. Wat moet in ieder geval in de beoordeling meegenomen worden?

- Alle geplande of reeds in uitvoering zijnde activiteiten waarover (op het moment dat over de vergunningsverlening voor de eigen activiteit beslist moet worden) reeds een definitief bestuurlijk besluit is genomen en waarvoor de kans bestaat dat ze een negatief gevolg hebben voor dezelfde instandhoudingsdoelstellingen als waarop de eigen activiteit invloed zou kunnen hebben.
- Bestaande negatieve effecten^{vi} die samen met de effecten van de eigen activiteit een mogelijke interactief gevolg voor de instandhoudingsdoelstellingen hebben (bijvoorbeeld wanneer in combinatie met een bestaande belasting een grenswaarde overschreden kan worden). Denk bijvoorbeeld aan verontreinigingen, geluid en ammoniak. Dit wordt aangeduid als 'bestaand gebruik' en wordt in de toekomst per Natura 2000-gebied vastgelegd in het beheersplan.
- Activiteiten conform het beheerplan waarvan de effecten mogelijk cumuleren met die van de eigen activiteit.

4. Wat kan (formeel) buiten beschouwing blijven?

- Alle activiteiten die nog niet ver genoeg gevorderd zijn³. Die moeten in hun eigen beoordelingstraject namelijk rekening houden met alle activiteiten die al wel ver genoeg gevorderd zijn. Op dit moment biedt de bestaande jurisprudentie nog onvoldoende houvast om te bepalen wanneer een activiteit zeker niet meegenomen hoeft te worden. Aangeraden wordt om activiteiten waarover twijfel kan bestaan in ieder geval mee te nemen. Zie hiervoor punt 4. Dit ook in verband met het risico

dat over andere projecten eerder een besluit genomen wordt dan over het onderhavige project.

- Activiteiten waarvoor reeds in een effectbeoordeling is vastgesteld dat ze met zekerheid geen negatief gevolg zullen hebben voor de instandhoudingsdoelstellingen waarop de eigen activiteit mogelijk effect heeft.

5. *Wat is verstandig om ook mee te nemen?*ⁱⁱ

- Activiteiten waarvan effecten met de eigen activiteit zouden kunnen cumuleren en die reeds in een zo vergevorderd stadium³ zijn dat het bestuursorgaan redelijkerwijs zou kunnen stellen dat ze meegenomen moeten worden. Activiteiten waarvoor de kans bestaat dat er eerder een definitief besluit over genomen wordt dan over de eigen activiteit vallen hier zeker onder, maar dit zou bijvoorbeeld ook kunnen gelden voor activiteiten waarvan op voorhand al redelijkerwijs vaststaat dat ze doorgang zullen vinden.

6. *Welke ruimtelijke afbakening moet voor de inventarisaties gehanteerd worden?*

- Basis voor de inventarisatie van voor cumulatie meetellende activiteiten vormt het gehele Natura 2000-gebied, alsmede de randgebieden waarin activiteiten door externe werkingen gevolgen kunnen hebben voor de instandhoudingsdoelstellingen van het desbetreffende natuurgebied.
- Voor vaststellen van de ruimtelijke afbakening moet uitgegaan worden van de maximaal mogelijke externe werking van activiteiten op de instandhoudingsdoelstellingen waarvoor de eigen activiteit mogelijk een negatief gevolg heeft. Zie hiervoor de *Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998* en de *Handreiking Bestemmingsplan en Natuurwetgeving*.

7. *Hoe verloopt de inventarisatie van de voor cumulatie mee te nemen effecten?*

Hierop wordt in deel 3 van deze handreiking nader ingegaan.

8. *Hoe verloopt de beoordeling van mogelijke cumulatie?*

In de oriëntatiefase moet de initiatiefnemer zorgen voor een globale beoordeling gebaseerd op alle meetellende effecten. Het bevoegd gezag beoordeelt of dit goed gebeurt. Eindigt deze fase met de conclusie dat een significant gevolg niet uit te sluiten valt, dan volgt een passende beoordeling waarvan een gedegen onderbouwing van en conclusie over cumulatie deel uitmaakt.

9. *Op welke criteria moet worden beoordeeld?*

- Tijdens de beoordeling van cumulatie moet vastgesteld worden of na het combineren van het mogelijk effect van de eigen activiteit met de mogelijke effecten van de andere meetellende projecten, de mogelijkheid van een significant negatief gevolg voor de instandhoudingsdoelstellingen (uitgedrukt in areaalverlies, kwaliteitsverlies of vermindering van populatiegrootte) overblijft.

- Wanneer de actuele toestand van de natuurwaarde die mogelijk aangetast wordt niet voldoet aan de voorwaarden voor een gunstige staat van instandhouding, wordt elk mogelijk negatief gevolg als significant beschouwd.
- Wanneer de trend in de ontwikkeling van de mogelijk aangetaste natuurwaarde achterblijft bij wat nodig is om de instandhoudingsdoelstelling te halen wordt eveneens elk mogelijk negatief gevolg als significant beschouwd.
- Referentiewaarden, concrete doelstellingen en (het effect van) beheersmaatregelen en bestaand gebruik zijn of worden zoveel mogelijk vastgelegd in de instandhoudingsdoelstellingen en/of beheerplan van een Natura 2000-gebied. Voor de vaststelling van een mogelijk significante gevolg dient rekening gehouden te worden met wat in deze documenten vastgelegd is. Indien in deze documenten geen referentietoestand of nulmoment vastgelegd is wordt beoordeeld ten opzichte van de actuele toestand.

10. *Hoe kan de kans op een significant gevolg mogelijk voorkomen worden?*

Zie hiervoor deel 3 van deze handreiking.

11. *Wat gebeurt er als een significant gevolg niet uitgesloten kan worden?*

- Wanneer tijdens de oriëntatiefase een significant gevolg niet uitgesloten kan worden moet voor de activiteit een zogenaamde passende beoordeling plaatsvinden, waarvan een gedegen beoordeling van cumulatie deel uitmaakt.
- Wanneer tijdens een passende beoordeling een cumulatief gevolg niet uitgesloten kan worden vindt een zogenaamde ADC toets plaats, waarin onder andere ook de mogelijkheid tot compensatie van het cumulatieve gevolg een rol speelt.

(zie voor uitgebreide informatie hierover de *Algemene Handreiking Natuurbeschermingsrecht 1998*)

Deel 3: Handreiking voor de omgang met cumulatie in de praktijk

Leidraad voor de inventarisatie van mee te nemen projecten, plannen en activiteiten

1. Algemeen

In principe ligt de verantwoordelijkheid voor het maken van een overzicht van activiteiten waarvan de effecten mogelijk cumuleren met die van de eigen activiteit bij de initiatiefnemer. Omdat zowel instandhoudingsdoelstellingen van Natura 2000-gebieden als de mogelijke effecten van de activiteiten erop sterk van geval tot geval kunnen verschillen, kan ook de moeilijkheidsgraad van de inventarisatie sterk verschillen. Omdat het bestuursorgaan de volledigheid van de inventarisatie hoort te controleren, is het voor alle partijen van belang om de omvang en manier van de inventarisatie in nauw vooroverleg vast te stellen (zie hoofdstuk 4 van de *Algemene handreiking Natuurbeschermingswet 1998*).

2. Afbakening

Voor tot een inventarisatie van meetellende activiteiten kan worden overgegaan, moet eerst vastgesteld worden welke effecten van activiteiten voor cumulatie van belang zijn, en welke ruimtelijke afbakening (maximale externe werking) daarbij hoort.

a. Soorten, habitats, instandhoudingsdoelstellingen en de mogelijke effecten van het eigen project daarop

Een Natura 2000-gebied is altijd aangewezen voor/ter bescherming van een aantal specifieke habitats en/of soorten. Voor deze habitats en/of soorten zijn instandhoudingsdoelen vastgesteld. Als eerste stap in de afbakening is het nodig om vast te stellen op welke soorten en instandhoudingsdoelen de eigen activiteit mogelijk effect heeft. Wanneer het effect van de eigen activiteit bijvoorbeeld slechts een mogelijke verstoring door geluidsproductie is, dan spelen habitats en plantensoorten in de beoordeling verder geen rol. Omdat alleen de soorten die mogelijk wel een negatief gevolg van de geluidsproductie ondervinden in de beoordeling meegenomen moeten worden, kan een inventarisatie voor cumulatie zich daarna beperken tot enkel die effecten van andere activiteiten die als extra stressfactoren voor die soorten gezien kunnen worden.

b. Ruimtelijke afbakening

Basis voor de inventarisatie van voor cumulatie meetellende activiteiten vormt het gehele Natura 2000-gebied, plus de randgebieden waarin activiteiten door externe werkingen gevolgen kunnen hebben voor de instandhoudingsdoelstellingen van het desbetreffende natuurgebied. Voor de ruimtelijke afbakening moet dus allereerst bepaald worden of externe werking relevant is, daarna welke effecten eventueel relevante externe werking kunnen veroorzaken en als laatste binnen welke afstand / binnen welk gebied deze effecten externe werking kunnen hebben. Plantensoorten en habitats kunnen bijvoorbeeld door de externe werking van emissies beïnvloedt worden maar niet door geluid, terwijl bij diersoorten beïnvloeding door emissies weer minder

voor de hand ligt. Bij met name de niet-vliegende diersoorten moet daarnaast bijvoorbeeld ook rekening gehouden worden met het effect van gestegen isolatie door activiteiten tot soms ver buiten het gebied. Voor het vaststellen van de ruimtelijke afbakening kan gebruik gemaakt worden van de *Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998*. Vooral voor het vaststellen van de grenzen voor de externe werking is het verstandig om deze in overleg met het bestuursorgaan en eventueel met andere belanghebbende partijen vast te stellen

3. *Inventarisatie van de voor cumulatie meetellende projecten en plannen*

Voor dit deel van de inventarisatie wordt geen onderscheid gemaakt tussen projecten en plannen waarover al een definitief besluit is genomen en projecten en plannen waarvoor het verstandig is om ze mee te nemen.

- De inventarisatie moet alle reeds vergunde doch nog uit te voeren, reeds in uitvoering zijnde of reeds voltooide projecten die mogelijk meetellen omvatten. Plannen die goedgekeurd en/of in uitvoering zijn moeten altijd meegenomen worden, ongeacht de datum van begin of goedkeuring. Omdat niet eenvoudig aan te geven is welke reeds voltooide projecten nog meegenomen moeten worden kan de vaststelling daarvan het best in overleg met het bestuursorgaan gedaan worden. Als indicatie kan gelden dat activiteiten die reeds vóór de aanwijsdatum van het gebied voltooid werden niet meegenomen hoeven te worden. Een eventueel gevolg van deze activiteiten wordt dan geacht in de actuele staat van de in de beoordeling opgenomen soorten en habitats tot uiting te komen. Activiteiten die reeds voltooid waren vóór het vaststellen van een in het beheersplan vastgelegd nulmoment zullen in de regel alleen buiten beschouwing gelaten kunnen worden wanneer het eventuele negatieve gevolg van die activiteiten door voldoende lange monitoring uitgesloten kan worden.
- Ook eventuele effecten van bestaand gebruik worden geacht in de actuele staat van de in de beoordeling opgenomen soorten en habitats tot uiting te komen.
- De initiatiefnemer neemt contact op met de waterschappen, gemeenten en provincie(s) in en in de directe nabijheid van het Natura 2000-gebied waarop het plan van een initiatiefnemer betrekking heeft. Elke gemeente en provincie wordt gevraagd naar andere projecten en plannen die in en in de directe nabijheid van het Natura 2000-gebied (zullen) plaatsvinden, en het stadium waarin de besluitvorming rond deze plannen en projecten verkeert. Hierbij zijn met name activiteiten waarvoor kort tevoren reeds een cumulatiestudie heeft plaatsgevonden van belang!
- Ook plannen en projecten die op het grondgebied van een naburige lidstaat worden uitgevoerd, moeten worden meegenomen (volgens Raad van State in haar uitspraak op 18 november 2003 over windturbinepark gemeente Delfzijl). Dat betekent dat ook contact moeten worden opgenomen met de lokale en regionale overheden in het naburige land in de nabijheid van het betreffende Natura 2000-gebied).
- Verder kunnen terreinbeherende organisaties een belangrijke rol vervullen bij het verkrijgen van relevante ontwikkelingen. Die organisaties zijn vaak goed op de hoogte van mogelijk aankomende plannen en projecten in het gebied.

Bij bovengenoemde handelingen kan de initiatiefnemer proberen gebruik te maken van de informatie over andere plannen en projecten die al door andere betrokkenen (gemeenten, provincies, ministeries, waterschappen, onderzoeksinstituten, eerdere initiatiefnemers e.d.) is verzameld.

4. *De beoordeling*

- Tijdens de oriëntatiefase moet een eerste beoordeling van de kans op het optreden van een significant gevolg van de activiteit, alleen of in combinatie met anderen plaatsvinden. De initiatiefnemer moet deze beoordeling (laten) uitvoeren, het bevoegd gezag controleert de gang van zaken en de kwaliteit. De beoordeling is normaal gesproken maatwerk dat door experts uitgevoerd moet worden en de initiatiefnemer wordt dan ook geadviseerd hiervoor een ter zake kundig bureau in te huren.
- Wanneer tijdens de oriëntatiefase voor cumulatie de conclusie optreedt dat mogelijk sprake is van een significant cumulatief effect, wordt niet altijd de weg naar een passende beoordeling gekozen. Voor de eigen activiteit op zich kan gelden dat geprobeerd kan worden in overleg met andere belanghebbenden en het bestuursorgaan een oplossing te vinden waardoor de eigen activiteit zelf met zekerheid geen enkel gevolg meer zal hebben. Een dergelijke mitigatie kan normaal gesproken alleen binnen de eigen activiteit plaatsvinden. Alle andere activiteiten die in de beoordeling meegenomen moeten worden zijn normaal gesproken immers al zover gevorderd dat ze al aan de eisen omtrent cumulatie voldaan hebben en activiteiten die nog niet zover gevorderd zijn dat ze meegenomen moeten worden, moeten op hun beurt in een later stadium uw dan goedgekeurde activiteit als gegeven in hun beoordelingstraject meenemen. De enige uitzondering ligt in activiteiten die ongeveer even ver in het besluitvormingstraject gevorderd zijn zodat het verstandig is om ze mee te nemen, en activiteiten die reeds zover gevorderd zijn dat het bestuursorgaan redelijkerwijs kan eisen dat ze meegenomen moeten worden. Een mogelijk cumulatief gevolg kan in dat geval een gedeeld probleem zijn, waarvoor geprobeerd kan worden een gezamenlijke oplossing te zoeken. In de praktijk blijkt het aantrekkelijk om in overleg met initiatiefnemers van vrijwel gelijklopende of iets later in de besluitvorming gevorderde activiteiten om via overleg en aanpassingen te proberen het significante cumulatieve effect te vermijden.
- Wanneer (uiteindelijk) een mogelijk significant gevolg overblijft, moet voor de activiteit een passende beoordeling plaatsvinden. Als eerste onderdeel hiervan wordt een veel uitgebreidere beoordeling van cumulatie uitgevoerd, die voortbouwt op de beoordeling uit de oriëntatiefase. Het doel van deze uitgebreidere beoordeling is het verkleinen van de onzekerheid over de mogelijkheid van een significant gevolg. Ook deze beoordeling moet uitgevoerd worden door experts. Dit zijn echter niet noodzakelijkerwijs dezelfde die de beoordeling tijdens de

oriëntatiefase hebben uitgevoerd. Aangeraden wordt om de keuze voor de uitvoerders van deze beoordeling in overleg met het bevoegd gezag te maken.

Deel 4: Voorbeelden van cumulatie

Dit gedeelte wordt in een volgende projectfase ingevuld

Noten

ⁱ Instandhoudingsdoelstellingen

Voor elk Natura 2000-gebied zijn of worden zogenaamde instandhoudingsdoelstellingen vastgesteld. Dit zijn doelstellingen voor het behoud of herstel van habitattypen of kwalificerende soorten. Voor meer informatie hierover en over de doelstellingen per gebied wordt verwezen naar de LNV website, www.minlnv.nl/natuurwetgeving.

ⁱⁱ Definitief bestuurlijk besluit

De term ‘definitief (bestuurlijk) besluit’ wordt ook in de *Algemene Handreiking Natuurbeschermingswet 1998* en in de *Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998* gebruikt maar daar niet nader gedefinieerd. In deze handreiking wordt met een definitief bestuurlijk besluit elk bestuurlijk besluit waardoor een activiteit in rechte niet meer appellabel is bedoeld (zie ook volgende noot!). Dat kunnen in dit verband o.a. besluiten van regering, parlement, provinciale staten en gemeenteraden zijn, maar bijvoorbeeld ook al verleende Natuurbeschermingswet-vergunningen, milieuvergunningen en dergelijke. In deel 3 van deze handreiking wordt een leidraad voor het maken van een zo compleet mogelijke inventarisatie gegeven.

ⁱⁱⁱ Activiteiten die al zover gevorderd zijn dat er rekening mee gehouden moet worden

In RvS 29 december 2004 (200403311/1) inzake de Hanzelijn heeft de RvS het over plannen die nog niet zover gevorderd zijn dat het bestuursorgaan deze in zijn beoordeling had moeten meewegen, maar hoe ver gevorderd plannen moeten zijn waar wel rekening mee moet worden gehouden, preciseert de RvS niet (vgl. rechtsoverweging 2.2.11).

^{iv} Bevoegd gezag, ook wel bestuursorgaan genoemd

Dit is de overheidsinstantie waarbij de onheffing of vergunning wordt aangevraagd. Normaal gesproken betreft het hier een provincie of gemeente.

^v Toelichting wat moet meegenomen

In ieder geval moeten voor cumulatie projecten of plannen waarover reeds een definitief bestuurlijk besluit genomen is in beschouwing genomen worden (zie ook noot 2). Dit zijn projecten en plannen waarover door een bestuursorgaan reeds besloten is en die bijvoorbeeld reeds in een goedgekeurd bestemmingsplan of streekplan zijn opgenomen en/of waarvoor reeds een milieuvergunning of Natuurbeschermingswet-vergunning is afgegeven. Hieronder vallen ook bestaande belastingen waarvoor periodiek een nieuwe vergunning nodig is. Zie de volgende twee noten voor andere bestaande belastingen en autonome ontwikkelingen die mogelijke verplicht meetellen. Voorts zou men ingevolge het Hanzelijn-criterium (zie noot 3) activiteiten moeten meenemen die reeds zo ver gevorderd zijn dat het bestuursorgaan in redelijkheid deze ook in zijn beoordeling moet meewegen.

^{vi} Bestaande belastingen

Bestaande belastingen apart meenemen is enkel haalbaar en in de zin van de Natuurbeschermingswet zeker verplicht wanneer de belasting van belang is voor het beoordelen van het effect van de huidige plannen. Daarvan is in ieder geval sprake wanneer bij gecombineerde belasting een drempelwaarde overschreden kan worden (zoals bijvoorbeeld kans op overschrijden van de depositienorm voor stikstof door een extra varkensboerderij). In alle andere gevallen worden bestaande belastingen impliciet al meegenomen via hun effect op (het halen van) de instandhoudingsdoelen.

---

^{vii} Toelichting *wat mag meegenomen*

Omdat inventarisaties en effectstudies tijd kosten verdient het in ieder geval aanbeveling om ook activiteiten waarvoor een besluit aanstaande is mee te nemen. Met name geldt dit voor activiteiten waarvoor een effectstudie reeds een mogelijk maar zeker niet significant effect heeft geconcludeerd. Formeel mogen tevens de positieve effecten van activiteiten waarover reeds een definitief besluit meegerekend worden, mits deze positieve effecten niet in het kader van de instandhoudingsdoelstellingen beoogd zijn.

4 Verantwoording en discussie

De voorlopige handreiking in hoofdstuk 3 is het resultaat van een aantal discussiebijeenkomsten en email-commentaarronden. Zoals in de inleiding al werd opgemerkt bleek dit wordingsproces lastiger te zijn en meer tijd te vergen dan oorspronkelijk ingeschat. De huidige versie van de handreiking is het resultaat van een aantal tijdens de discussies ontstane inzichten en daaruit volgende keuzes. In de handreiking zelf is voor de meer zichtbare keuzes al een korte verantwoording opgenomen. In dit gedeelte wordt uitgebreider op de belangrijkste discussiepunten en keuzes ingegaan.

4.1 Mogelijkheid tot eenduidige afbakening

In de Algemene Handreiking Natuurbeschermingswet 1998 en de Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998 wordt als richtsnoer gegeven dat uitgegaan wordt van alle plannen en projecten waarover reeds een definitief besluit is genomen. De bedoeling was om in deze handreiking op dit punt meer duidelijkheid zou scheppen en liefs een eenduidige criterium voor de selectie van voor cumulatie meetellende activiteiten te geven. Dat bleek echter om twee redenen niet volledig haalbaar. Ten eerste zou daarvoor sprake moeten zijn van een vaste peildatum. Omdat hierover in de wet niets vastgelegd is, zal tussen elke voor een beoordeling gehanteerde peildatum en het ter goedkeuring voorleggen van de eigen activiteit enige tijd verstrijken, met het risico dat in de tussentijd over meer activiteiten een besluit genomen is. Daarnaast kan uit de jurisprudentie afgeleid worden dat ook 'activiteiten die reeds zover gevorderd zijn dat het bevoegd gezag er rekening mee moet houden' (...) meegenomen moeten worden. Er betaamt dus een grijs gebied van activiteiten over het meenemen waarvan de initiefnemer en het bevoegd gezag liefst in overleg een beslissing moeten nemen. De vooruitgang op dit punt blijft daarom beperkt tot de in de handleiding gegeven verduidelijking van het begrip 'definitief besluit'.

4.2 Meetellen positieve effecten andere activiteiten

Binnen de eigen activiteit kunnen maatregelen gepland zijn of worden die de mogelijke gevolgen ervan mitigeren. Het is echter voorstelbaar dat ook maatregelen die in het kader andere activiteiten uitgevoerd worden de eventuele gevolgen van de eigen activiteit zouden kunnen verminderen of voorkomen. Het is verleidelijk om deze activiteiten daarom als mitigatie mee te rekenen. In Groot-Brittannië wordt in richtlijnen van Natural England (voorheen English Nature), die een veel ruimer beoordelingskader dan alleen Natura 2000 betreffen, expliciet aangegeven dat hiermee rekening gehouden mag worden (...). In regelgeving en jurisprudentie ligt echter duidelijk besloten dat mitigerende maatregelen organisatorisch en juridisch onlosmakelijk aan de eigen activiteit gekoppeld dienen te zijn. Positieve effecten van maatregelen binnen andere activiteiten voldoen daar duidelijk niet aan, en mogen dus niet meegerekend worden. Ze kunnen echter in een later stadium (ADC-toets) wel als mogelijke compensatie in beschouwing genomen worden.

4.3 Bestaande belastingen

Van alle doorlopende activiteiten waarvoor geen wettelijke regeling geldt die grenswaarden stelt of een periodieke vergunning noodzakelijk maakt, en alle activiteiten die reeds voor de peildatum uitgevoerd zijn, zijn de gevolgen voor de instandhoudingsdoelstellingen normaal gesproken niet in te schatten (hieronder vallen bijvoorbeeld na-ijleffecten van ingrepen die voor de aanwijsdatum plaatsvonden of autonome ontwikkelingen van verkeer en recreatie). Deze activiteiten zijn hier samengebracht in de categorie 'bestaande belastingen'. Ze kunnen niet rechtstreeks in de beoordeling betrokken worden maar kunnen wel gevolgen hebben voor de instandhoudingsdoelen. Als ze (mede) voorkomen dat de instandhoudingsdoelen gehaald worden of deze in gevaar brengen zal elk mogelijk gevolg van de eigen activiteit, alleen of in combinatie, automatisch als significant beschouwd worden. Zijn de instandhoudingsdoelen niet in gevaar dan vormen bestaande belastingen kennelijk geen probleem. Het effect van bestaande belastingen die onder een wettelijke regeling vallen of die in het beheerplan van het gebied vastgelegd zijn (en waarvan de grootte derhalve bekend zal zijn) kan en moet wel gewoon in de beoordeling meegenomen worden. Dit kan bijvoorbeeld gelden voor uitstoot of lozing van schadelijke stoffen en voor bestaande activiteiten waarvoor periodiek een vergunning verleend moet worden.

5 Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

Op basis van de bevindingen tijdens dit project tot nog toe is vooralsnog één duidelijke conclusie te trekken: het maken van een volledige inventarisatie van alle mogelijk voor cumulatie meetellende projecten is door het ontbreken van een registratiesysteem voor activiteiten buitengewoon lastig. Omdat om diezelfde reden ook de controle die het bevoegd gezag op die inventarisatie dient uit te oefenen lastig en tijdrovend is, kan dit met name in de oriëntatiefase makkelijk tot een onvoldoende gedegen beoordeling van mogelijke cumulatie leiden, met als gevolg dat de kans bestaat dat activiteiten ten onrechte geen passende beoordeling moeten ondergaan.

Onduidelijk blijkt voorts hoe ver andere (ontwerp-)plannen en (voorgenomen, nog niet vergunde) projecten in de bestuurlijke besluitvorming moeten zijn gevorderd om ze als bestuursorgaan te moeten meewegen bij de cumulatievraag. Noch English Nature-guidance notes¹⁹, noch de ABRS (zie bijv. de Hanzelijn-uitspraak) geeft hierover uitsluitsel.

5.2 Aanbevelingen

In Nederland kan in principe aan de wettelijke verplichtingen omtrent cumulatie voldaan kan worden, maar de vraag kan gesteld worden of dat in de praktijk ook in voldoende mate gebeurt. Dit probleem kan opgelost worden door een registratiesysteem voor activiteiten op te zetten, wat dan ook wordt aanbevolen.

---

¹⁹ Ook blijken andere lidstaten nog geen beleidsregels op dit punt te hebben vastgesteld: Kistenkas 2005, p. 262 e.v.

Literatuur

- Kistenkas, F.H., W. Kuindersma, Europees en nationaal natuurbeschermingsrecht, Wageningen 2004
- Kistenkas, F.H., W. Kuindersma, Soorten en gebieden; het groene milieurecht in 2005, Wageningen 2005
- Kistenkas, F.H., Integrating and Interpreting the Habitats- and Birds Directives, TFLR 2005, p. 255-265
- Ministerie van LNV, 2005. Algemene Handreiking Natuurbeschermingswet 1998. Ministerie van LNV, Den Haag.
- Ministerie van LNV, 2006. Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998. Ministerie van LNV, Den Haag.
- English Nature, 2005. Going, going, gone? The cumulative impact of land development on biodiversity in England. English Nature Research Reports, Report number 626. ISSN 0967-876X.
- English Nature, 2006. A practical toolkit for assessing cumulative effects of spatial plans and development projects on biodiversity in England. English Nature Research Reports, Report number 673. ISSN 0967-876X.
- English Nature, 2001. Alone or in combination. Habitat regulations guidance note 4.
- European communities, 2000. Managing Natura 2000 sites: The provisions of Article 6 of the 'Habitats' Directive 92/43/EEC. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities, 2002. ISBN 92-828-9051-1.
- European communities, 2002. Assessment of Plans and Projects Significantly Affecting Natura 2000 sites. Methodological guidance on the provisions of Article 6 (3) and (4) of the Habitats Directive 92/43/EEC. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities, 2002. ISBN 92-828-1818-7.

Bijlage 1 : Tabel met kandidaatprojecten

Kandidaten	Korte info	Contacten	Opmerkingen
WCT	Meteen naar passende beoordeling gegaan, daardoor geen inventarisatie cumulatie?		Mogelijk interessant vanwege grensoverschrijding?
Grensmaas	MER uitgevoerd, met aanvullingen. Volgens opmerkingen commissie is procedure voor natuureffecten niet goed gevolgd, maar dit blijft zonder gevolgen. Geen opmerkingen over cumulatie. Complete project maaswerken misschien betere ingang?	Frank Postma, coördinator vergunningen Maaswerken en Aldo Janssen, coördinator vergunningen Directie Limburg.	Idem
Hanzelijn	Rechter vindt dat cumulatieve effecten in de procedure goed zijn meegenomen, en legt beroep op cumulatief effect toekomstige brug waarvoor nog geen formele aanvraag is ingediend naast zich neer.	V&W, commissie MER, RWS, ...	Interessant door uitspraak die aangeeft dat alleen projecten die al in vergunningtraject zitten meegenomen dienen te worden
Ruimte voor de rivier	Advies voor aanvullingen op MER voor wat betreft effecten op natuur. Cumulatie van effecten lijkt nooit punt van aandacht te zijn geweest.	RWS, ...	
PKB waddenzee	Bezig met cumulatie, zie nieuwsbrief commissie MER	Commissie MER, provincies	Interactie met windmolenparken?
Omgevingsplan Zeeland	Bezig met cumulatie, zie nieuwsbrief commissie MER	Commissie MER, Provincie Zeeland	Te beperkt?
Windpark Delfzijl-Noord	Hebben naar cumulatie gekeken		Samen met Waddenzee?
Windmolenpark Eemshaven	? Info Steven Pieters?		
Streekplan Gelderland	Integreert aantal kleinere plannen / projecten. Opmerkingen commissie MER om juist in dit verband naar cumulatie te kijken? Interessant om te kijken naar verschillen tussen groot en klein. Uni Tilburg heeft opdracht van Gelderland om te kijken naar cumulatie en	Commissie MER, provincie Gelderland	Geschikt om zowel naar grote als kleine projecten in zelfde kader te kijken
Randmeren	Omvat projecten in 4 gemeenten (Ermelo, Harderwijk, Putten en Zeewolde) en 2 provincies (Gelderland en Flevoland). Hebben een dienst van RWS (welke?) gevraagd om naar cumulatie te kijken	Betrokken gemeenten en provincies, commissie MER, ...	Idem
Offshore windmolenparken	Dienst Noordzee(werken?) van RWS heeft aan RIKZ gevraagd beoordelingskader te ontwikkelen	RWS-DNZ en RIKZ	Interactie met kustingrepen?

(meest interessante projecten **vet gedrukt**)

